

Любоў Глазман
Віцебск

Праблема нацыянальнага самавызначэння ў апавяданнях Максіма Гарэцкага і Леаніда Андрэева пра ваенныя і рэвалюцыйныя падзеі пачатку XX ст.

Ваенныя і рэвалюцыйныя падзеі першых дзесяцігоддзяў XX стагоддзя ахапілі і ўзварушылі ўвесь усходнеславянскі свет. Часы гістарычных катаклізмаў цалкам перавярнулі ранейшую грамадскую сістэму, што адбілася не толькі на палітыка-эканамічным узроўні, але і на нацыянальнай свядомасці народаў. І ў першую чаргу гэтыя змены па-мастацку былі асэнсаваны сучаснікамі – а часам і ўдзельнікамі – адзначаных падзей. Аднак адны і тыя ж падзеі па-рознаму ўплывалі на рускую і беларускую нацыю і па-рознаму ўспрымаліся прадстаўнікамі дзвюх культурна-літаратурных традыцый, што вельмі выразна дэманструе творчасць М. Гарэцкага і Л. Андрэева.

Першыя набыткі літаратуразнаўчага аналізу апавяданняў М. Гарэцкага, якія падываюць праблемы нацыянальнай трагедыі беларускага народа падчас Першай сусветнай і грамадзянскай войнаў, рэвалюцыйных падзей 1917 года, усталявання савецкай улады, драматычных памежаванняў Беларусі паводле Брэсцкага міру (1918) і Рыжскага міру (1921) былі звязаныя, найперш, з працамі Дз. Бугаёва¹, А. Адамовіча². З’яўленне гэтых прац было абумоўлена неабходнасцю асэнсавання каштоўнасцей творчасці пісьменніка адразу пасля яго рэабілітацыі і “ўпісання” фігуры М. Гарэцкага [...] у беларускі літаратурны працэс”³ 1960 – пач. 1980-х гг. Пазней І. Чыгрын у манаграфіі *Паміж былым і будучым*⁴ разгледзеў прозу М. Гарэцкага з пункту гледжання эвалюцыі цэнтральнага для пісьменніка вобраза інтэлігента. Праз прызму асветніцкай і нацыянальна-патрыятычнай ідэі аналізуецца творчасць М. Гарэцкага М. Мушынскім⁵. Акрамя грунтоўных манаграфічных прац, існуе вялікая колькасць даследаванняў, прысвечаных праблеме чалавека на вайне ў асэнсаванні М. Гарэцкага: найперш у хрэстаматыйных апавяданнях

¹ Дз. Б у г а ё ў, *Максім Гарэцкі*, Мінск 1968.

² А. А д а м о в і ч, *“Браму скарбаў сваіх адчыняю...”*: Аналіз жыцця і творчасці М. Гарэцкага, Мінск 1980.

³ *Ibidem*, с. 194.

⁴ І. Ч ы г р ы н, *Паміж былым і будучым: Проза Максіма Гарэцкага*, Мінск 1994.

⁵ М. М у ш ы н с к і, *Падзвіжнік з малой Багацькаўкі: Жыццёвы і творчы шлях Максіма Гарэцкага*, Мінск 2013.

Літоўскі хутарок (1915), *Рускі* (1915), *Генерал* (1916), у аўтабіяграфічных “запісках” *На імперыялістычнай вайне* (1926). Менш вывучанымі апынуліся тыя творы з падобнай тэматыкай, што былі пазней уведзены ў шырокі навуковы ўжытак: алегарычная споведзь пісьменніка *Скарбы жыцця* (1932–1935, 1937?), апавяданні *Фантазія* (1921), *У 1920 годзе* (1921), *Усебеларускі з’езд 1917-га года* (1922), драматызаваны абразок *Жартаўлівы Пісарэвіч* (1925).

Раней ва ўсіх гэтых творах Гарэцкага перш за ўсё акцэнтавалася тое ў адлюстраванні вайны, што ўспрымаецца як інварыянтнае для ўсёй сусветнай гуманістычнай традыцыі: пакуты салдата на фронце (*Генерал*, *На імперыялістычнай вайне*), мірных жыхароў падчас ваенных дзеянняў (*Літоўскі хутарок*), бежанцаў (*Жартаўлівы Пісарэвіч*). Аднак у творчай спадчыне пісьменніка ёсць і варыянтнае – спецыфічнае, у параўнанні з іншакультурнымі традыцыямі, адлюстраванне падзей часоў Першай сусветнай вайны. Гэта актуальнасць для М. Гарэцкага нацыянальнай праблематыкі, абумоўленая найперш супадзеннем у часе значных гістарычных падзей на тэрыторыі нашай краіны: на Беларусі адначасова разгортваліся перыпетыі вайны і стаўлення новай беларускай дзяржаўнасці (БНР, ЛітБел і БССР).

Падзеі Першай сусветнай вайны знаходзяць значна меншае адлюстраванне ў творчасці Л. Андрэева, як і многіх рускіх аўтараў у гэты час; найперш у некаторых публіцыстычных творах (цыкл артыкулаў *У гэты грозны час* (1915), артыкулы *Гора пераможаным* (1916), *Гібель* (1917) і інш.), п’есе *Кароль, закон і свабода* (1914), апавесці *Ярмо вайны* (1916). Пры гэтым увага літаратуразнаўцаў абыходзіць апавяданне пісьменніка *Начная размова* (1915), якое раскрывае спецыфічнае стаўленне пісьменніка да сутнасці Першай сусветнай вайны, яе ролі для еўрапейскіх краін і, што вельмі важна ў кантэксце нашай тэмы, закранае нацыянальную праблематыку.

Звернемся да прозы М. Гарэцкага, у якой больш востра стаіць праблема пошукаў нацыянальнай ідэнтычнасці, самаўсведамлення “ту-тэйшага” чалавека – працэсы, якія былі паскораны глабальнымі катастрафічнымі падзеямі. У гарніле ваенных катаклізмаў, развалу Расійскай імперыі, узнікнення новых абрысаў еўрапейскіх дзяржаў менавіта і адраджалася самасвядомасць народнай масы. У гэтых абставінах М. Гарэцкаму ўдалося зрабіць відавочнай саму праблему такога адраджэння.

Адсюль вынікае патрэба звярнуцца да больш дэталёвага асэнсавання малюнкаў нацыянальнага быцця ў апавяданнях М. Гарэцкага менавіта ў ракурсе пераадолення трагічных для Беларусі падзей. У такім аспекце найбольш яскрава вылучаюцца наступныя творы “малой” прозы: апавяданні навелістычнага характару з акцэнтам на знешняй падзейнасці (*Рускі*, *У 1920 годзе*, *Усебеларускі з’езд 1917-га года*); апавяданні з акцэнтам на псіхалагізме, на ўнутранай падзейнасці (*На этане*); апавяданні з акцэнтаванай мастацкай умоўнасцю (*Фантазія*,

Пакінутыя хаты). Акрамя таго, дадзеная праблема закранаецца ў некаторых апавяданнях з цыклу *Сібірскія абразкі*, што пісаўся на аснове рэальных гісторый пра беларусаў-перасяленцаў (*Уцекачы, Палонны, Малы рызыконт*).

М. Гарэцкі прыкмячаў самыя розныя адценні і звязаныя з імі праблемы беларускай рэчаіснасці тых часоў. Пры гэтым самага трагічнага ўзроўню ў яго апавяданнях дасягае праблема няпэўнага, “прамежкавага” паміж Польшчай і Расіяй становішча краіны. Менавіта яно з’яўляецца галоўнай прычынай нясталасці нацыянальнага самаўсведамлення беларусаў. Гэтая праблема пакладзена ў аснову твораў першай умоўна вылучанай намі групы.

У цэнтры апавядання *Рускі* трагічнае становішча малых народаў, лёс якіх падчас Першай сусветнай вайны цалкам вызначаўся інтарэсамі сусветных дзяржаў. Перад намі хворы, прывезены з руска-аўстрыйскага фронту ў бальніцу салдат-беларус. Першае, што насцярожвае, дзіўнае настойлівае жаданне беларуса, селяніна з Магілёўскай губерніі, называць сябе рускім. Другая важная дэталі – месца асноўных падзей. Бо “рускі” сустракаецца з “аўстрыякам”-украінцам недзе на нейтральнай паласе паміж рускімі і аўстрыйскімі пазіцыямі, што, акрамя іншага, сімвалічна ўказвае на прамежкавасць, няпэўнасць становішча героя і такіх жа навабранцаў, як ён: мабілізаваных на сусветную вайну расійскім царом з аднаго боку, з другога – аўстрыйскім імператарам. Ва ўмовах вайсковага падпарадкавання па-за традыцыйнай мараллю героя трапляе ў супярэчлівае, нават безвыходнае становішча. Звычайны земляроб, ён сустракаецца з такім самым селянінам, выхадцам з братняга народа, які размаўляе з ім на добра знаёмай мове. Адбываецца, бадай, сустрэча з блізкім чалавекам. Аднак, з’яўляючыся салдатам расійскай арміі, Рускі сустракае байца варожага войска. А во-рага, згодна загадам, трэба забіваць, таму забойства адбываецца неяк нават бяздумна. Да трагічнага фіналу – душэўнай хваробы героя – прыводзіць стрэс, кагнітыўны дысананс, які перажывае чалавек без нацыянальнай свядомасці. “Рускі” не ўсведамляе цвёрда, хто ён, і чаму такім па-чалавечы блізкім яму апынуўся забіты ім па ўсіх правілах вайсковага статута “аўстрыяк”. Намінацыі “беларус” і “украінец” у апавяданні М. Гарэцкага адсутнічаюць, як няма іх і ў свядомасці персанажа – але менавіта такім чынам яны яскрава актуалізуюцца для чытача. Герой жа губляе розум ад навязанай яму дваістасці. “Я рускі! Я рускі! Рускі, рускі!”⁶ – гучыць адначасова як самаапраўданне забойства і пакаранне за яго.

Немалаважную ролю адыгрывае вобраз доктара, які пазначае ў адказ на пакутлівыя крыкі сваю пазіцыю: “Ну-ну-ну, гэта не столь важна”⁷. Не важна, бо, вядома, вайна ёсць вайна, яна нібыта раўняе ўсе

⁶ М. Г а р э ц к і, *Збор твораў у 4 тамах*, т.1: *Апавяданні 1913–1930*, Мінск 1984, с. 154.

⁷ *Ibidem*, с. 157.

народы перад тварам смерці, а на вайне кожны – пешка і павінен выконваць сваю функцыю: забіваць ворага...

Псіхалагічна заглыбленае апавяданне *На этапе* асвятляе падзеі, якія адбываюцца падчас Першай сусветнай вайны ў тыле, у хаце аднаго з палескіх сялян, куды патрапілі па дарозе на фронт пераначаваць трое салдат. Наратар і горды за самавітага, станістага беларуса-палешука, бо перад ім паўстае паўнаватасны, смелы, з пачуццём уласнай годнасці малады мужчына, а не які-небудзь тутэйшы неацэсаны напаўдзікун, і адначасова трывожыцца за яго, па-свойму пакалечанага вайной. Паляшук пакутуе ад пастаянных салдацкіх пастояў, якія нясуць пагрозу яго маладой прыгажуні-жонцы. Ён скардзіцца, што беларусак, па натуры “далікатнейшых, змірнейшых”⁸, праз гэтыя пастой гоніць да распусты вайна. Праблема немагчымасці захаваць сваё прыватнае жыццё ад свавольства салдатаў насычана ў апавяданні не толькі агульначалавечым, антываенным пафасам. М. Гарэцкі вылучае і ўласна нацыянальны аспект: звяртае ўвагу на змены ў характары палешука. Аўтар паказвае, як руйнуюцца шматвяковыя народныя асновы, як моцны духам, горды беларус пачынае праяўляць не ўласцівыя яго вольнаму характару якасці: “зюклівасць”⁹, жаданне паскардзіцца, няветлівасць, раздражнёнасць.

Зразумела, што рускаму пісьменніку ў існуючых гістарычных абставінах не было такой неабходнасці акцэнтаваць увагу на праблеме нацыянальнага характара. Але пераломны час абумовіў пэўны зварот да адзначанай тэмы. Апавяданне Л. Андрэева *Начная размова* добра гэта ілюструе.

Дзеянне твора ахоплівае жнівеньскія падзеі першых дзён уварвання германскай арміі ў Бельгію. Пасля двух дзён штурму Вільгельм II у пошуках выратавання ад бяссонніцы загадвае прывесці да яго аднаго з палонных на начную размову, каб “очароваць яго, непрывычнаго к разговору с царями”¹⁰, пацешыць сваё самадзяржаўнае самалюбства.

Традыцыйнае для Л. Андрэева адлюстраванне вайны як вар’яцтва і ўсеагульнага разбуральнага хаосу [выразна прадстаўленае ў апавяданні *Чырвоны смех* (1904)] захоўваецца ў *Начной размове* вельмі фрагментарна, пераважна ў экспазіцыі апавядання. Апавядальны фон з яго экспрэсіянісцкай нагрукі на дэталі – у адлюстраванні “болевого центра”¹¹ з “массами бледных людей в остроконечных касках”, “безграничной усталостью” і “запахом крови”¹² – складае агульначалавечы план успрымання вайны. Далей пісьменнік канцэнтруецца на ідэалагічным плане, уводзячы ў мастацкую арганізацыю апавядання двух персанажаў: кайзера Вільгельма II і бельгійскага валанцёра (уцекача

⁸ *Ibidem*, с. 209.

⁹ *Ibidem*, с. 208.

¹⁰ Л. А н д р е е в, *Ночной разговор* [online], http://az.lib.ru/a/andreew_l_n/text_0539.shtml [доступ: 11.04.2014].

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

ў Бельгію, рускага рэвалюцыянера). Вільгельм, перакананы ў сваёй непераможнасці і боскім прызначэнні, у размове з палонным прафесарам прайграе вайну як у ідэалагічным, так і ў фактычным (непасрэдным) сэнсе. Дыспут кайзера з рускім аказваецца беспаспяховай спробай тытулаванай асобы запоўніць унутраную пустэчу пацвярджэннем сваёй сілы і права быць “могільшчыком для старой Еўропы”¹³. Спецыфічнае асэнсаванне Першай сусветнай вайны Л. Андреевым спарадзіла неадназначнае мастацкае рашэнне апавядання. Палонны, які апынуўся перад заснулым кайзерам з выпадкова пакінутым на стала зараджаным рэвальверам, не скарыстаўся сітуацыяй. Такі, на першы погляд, недарэчны зыход пры ўважлівым чытанні знаходзіць шэраг тлумачэнняў. Вайна нечакана паўстае не як стыхійнае бедства, а як наспелая і пастаўленая перад светам усенародная, глабальная праблема. Яна – спосаб вырашэння рэальных супярэчнасцяў, і ў гэтым сэнсе ў выпадку забойства Вільгельма палонным свет пазбаўляецца магчымасці вырашыць неабходную “задачу”. Як вядома, сэнс канкрэтнай вайны пісьменнік бачыў у “борьбе демократии всего мира с цесаризмом и деспотией, представителем каковой является Германия”¹⁴. Адсюль вынікае і непакісная перакананасць у перамозе, у нейкай фатальнай перадвызначанасці, у рамках якой выпадковая смерць, нават пачынальніка вайны, не нясе вырашальнага значэння, што ўсведамляе галоўны герой. З іншага боку, пісьменнік падмае праблему асабістай адказнасці за здзейснены ўчынак. У гэтым сэнсе герой прымае адказнае рашэнне, згодна з якім ён не мае права парушаць ход гісторыі. Андрэеў цвярджае, што самае важнае ў любой сітуацыі – усведамляць сваё месца ў свеце: абавязак салдата ў дадзеным выпадку – адважна змагацца ў баі.

Цікава таксама тое, што ў апавяданні менавіта рускі рэвалюцыянер трымае ў сваіх руках жыццё Вільгельма, а разам з ім лёс многіх народаў, што менавіта рускі прадракае немцам паразу. Пісьменнік сімвалічна надае рэвалюцыйнай Расіі ролю галоўнага ідэйнага змагаара і пераможцы над імперыялістычным Захадам. Вільгельм недаацэньвае рускіх, зняважліва параўноўваючы з жаночай іх залішняю эмацыянальнасцю, не разумее палоннага ён і ў канцы твора. Але пісьменнік паказвае, што рускі здольны ўбачыць нешта больш важнае, чым практычна скіраваны немец. Тым не менш, аўтар не ідэалізуе рускі народ, які выступае і ў ролі прыгнятальніка: у адказ на абвінавачванне кайзера ў жорсткасці жыдоўскіх пагромаў палонны моўчкі апускае галаву.

У спадчыне Л. Андрэева ў цэлым больш выразна прадстаўлена не ўласна ваенная тэма, а катастрофічнае светааўспрыняцце творцы напружаныя сусветнай вайны. У пісьменніка ёсць апавяданні, у якіх выразна гучаць матывы прадчування глабальнай катастрофы. Гэта найперш

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Цыт. па: А. Б о г д а н о в, *Между стеной и бездной. Леонид Андреев и его творчество* [у:] Л. А н д р е е в, *Собрание сочинений в 6 т., т. 1: Рассказы 1898–1903*, Москва 1990, с. 36.

творы перадаваенага перыяду [*Палёт* (1913), *Чорт на вяселлі* (1914)]. У апавяданні *Палёт* пісьменнік выкрывае залішнюю самаўпэўненасць чалавецтва, якое імкнецца пашырыць гарызонты, а разам з гэтым і межы свайго ўплыву. Галоўны герой – Юры Міхайлавіч, лётчык, які ў сваім імкненні наблізіцца да космасу і бясконцасці накіроўвае свой самалёт да сонца і разбіваецца, пакінуўшы на зямлі сваю маладую жонку. Апавяданне папярэджвае чалавека пра небяспеку, якая хаваецца ў яго самаўпэўненым, трансгрэсійным стаўленні да навакольнага свету і можа павярнуцца загубай чалавечага існавання.

У апавяданні *Чорт на вяселлі* ў разгар свята з’яўляюцца чэрці і разгортваецца вакханалія, на першы погляд, бессэнсоўных дзеянняў і дыялогаў. Але праз нескладныя рэплікі праскокваюць фразы: “Наших бьют!”, “полное, отсутствие огнестрельного оружия!”, “Наддай!”, “Нет, не беру на себя ответственности.”¹⁵ Гэтыя правакацыйныя, прарочыя словы, хаатычныя перамяшчэнні персанажаў па хаце прыводзяць да горкіх наступстваў: разбураная хата ідзе тапіцца. Л. Андрэеў у сваіх апавяданнях на ўзроўні сімвалаў, алегорый паказвае, што пэўны спарадкаваны сацыяльны механізм даў збой, штосьці ў грамадстве пайшло не так і гэта можа прывесці да нейкіх глабальных катаклізмаў.

Элементы фантасмагорыі і прадвызначанасць абставін выпадкам збліжае андрэеўскія апавяданні з яшчэ больш фантасмагарычнымі творамі М. Гарэцкага *Фантазія* і *Пакінутыя хаты*, у якіх, аднак, умоўнасць і сімволіка маюць істотна іншае, чым у рускага пісьменніка, функцыянальнае прызначэнне. У апошнім з названых апавяданняў закранаецца праблема бежанства. Сумны лірызм апавядання звязаны са згадкамі вёскі, пакінутай бежанцамі падчас вайны. Апавядальніку, выпадковаму сведку апусцелых беларускіх мясцін, мроіцца сон. Вялізная зала, якая замест “старасвеччыны” поўная чалавечых касцей і трупаў, сімвалізуе трагічнае разбурэнне нацыянальнай спадчыны беларусаў, бо вайна старанна руйнуе багаты сваёй гісторыяй і культурнымі здабыткамі народ, раскідваючы яго, нібы беспрытульнікаў без роду і племені, па зямных абшарах.

Нягледзячы на катастрофічныя для Беларусі падзеі, пісьменнік за самымі безвыходнымі з’явамі ўмее разгледзець жыццесцвярджалае зерне. І хоць апавяданне *Фантазія* называюць “адным з самых містычных”¹⁶ твораў у М. Гарэцкага, яго варта назваць хутчэй алегарычным: унёсак творчай інтэлігенцыі ў нацыянальную справу мае бясспрэчныя рэальныя асновы. *Фантазія* пераконвае: пакуль намаганні і сялян, і прадстаўнікоў беларускага грамадскага руху застаюцца марнымі, пакуль на зямлі пераважаюць прагматычныя інтарэсы (як у апавяданні

¹⁵ Л. Андреев, *Черт на свадьбе* [online], http://az.lib.ru/a/andreew_l_n/text_0432.shtml [доступ: 06.07.2014].

¹⁶ В. Назарў, *Сатырычная завожынасаць апавяданняў Максіма Гарэцкага Апостал і Незадача* [у:] *Гарэцкія чытанні: матэрыялы дакладаў і паведамленняў на XI чытаннях (да 110-годдзя з дня нараджэння Максіма Гарэцкага)*, Мінск 2004, с. 127.

У 1920 годзе), фантасмагарычны сход бессмяротных беларускіх адраджэнцаў робіць сваю справу. Пісьменнік упэўнены, што гэтаму сходу немагчыма перашкодзіць, бо ён па-за межамі зямной улады. Для яго трагічныя, крывавыя падзеі на беларускай зямлі – “туман”¹⁷. М. Гарэцкі, з аднаго боку, працягвае традыцыю ўскладання на пісьменніка нейкай вышэйшай, прароцкай місіі, разам з тым нагадваючы паплечнікам па цяру пра ўласную адказнасць “будзіць яго [народ] на дабро”¹⁸, з другога – сцвярджае своеасаблівую накіраванасць беларускага адраджэння, якое незаўважна, але непазбежна набліжаецца.

Апавяданне *У 1920 годзе* яшчэ больш блізка і разам з тым маштабна адлюстроўвае трагічныя для Беларусі падзеі. Ужо сама назва адсылае чытача да савецка-польскай вайны 1919–1920 гадоў, ахвярай якой зрабілася тэрыторыя нашай краіны. Першыя радкі апавядання ўдакладняюць час дзеяння. Як вядома, увосень 1920 года, пасля жніўняўскага разгрому Чырвонай арміі пад Варшавай, Польшча перайшла ў наступленне і канчаткова заняла значную частку Беларусі. Згодна перамовам, на якія беларускіх дэлегатаў не запрасілі, і падпісанаму ў кастрычніку перамір’ю, тэрыторыя Беларусі была падзелена паміж двума дзяржавамі. Беларускі народ адказаў на падзел узброеным паўстаннем, цэнтрам якога стаў Слуцк на чале з радай БНР. Вось чаму галоўны герой апавядання вымушаны нелегальна знаходзіцца на “сваёй краўнай зямлі, <...> бы нейкі крымінальнік”¹⁹.

Даволі неадназначны, разгалінаваны па сваім ідэйна-мастацкім змесце твор адны даследчыкі (М. Мушынскі) успрымаюць як “зрэз рэчаіснасці <...> дзе чытачу даецца магчымасць самастойна разабрацца ў складанасцях жыцця”²⁰, іншыя (І. Чыгрын) адзначаюць пераважнае значэнне для ідэйнага зместу твора станючых персанажаў – правадніка і народнага чалавека²¹. І насамрэч, справамі беларусізацыі як на заходніх, так і на ўсходніх тэрыторыях Беларусі займаліся не толькі сумленныя людзі (герой-апавядальнік, сям’я сяляніна-правадніка, які дапамагае апавядальніку перайсці цераз лінію фронту паміж Мінскам і Вільняй), але таксама прыстасаванцы, што дбаюць найперш пра асабістыя выгоды і не вераць у рэальнасць і перспектывы беларускай дзяржаўнасці. Сутыкненне такіх розных людзей, іх матываў і пазіцый надае апавяданню асаблівую рэалістычнасць, а прысутнасць адданых нацыянальнай справе герояў выконвае, бяспрэчна, вельмі важную ідэйную функцыю. Да таго ж, пісьменнік, кіруючыся прынцыпамі гістарычнай праўды, акцэнтуюе ўвагу на росце свядомасці, асабістай

¹⁷ М. Гарэцкі, *Творы...*, Мінск 1990, с. 118.

¹⁸ *Ibidem*, с. 119.

¹⁹ Л. Корань, *Дынаміка жанравых структур у беларускай прозе XX ст.* [у:] Л. Корань, *Цукровы пеўнік: літ.-крытыч. арт.*, Мінск 1996, с. 25.

²⁰ М. Мушынскі, *Падзвіжнік з малой Багацькаўкі: Жыццёвы і творчы шлях Максіма Гарэцкага*, Мінск 2013, с. 234–235.

²¹ І. Чыгрын, *op. cit.*, с. 36–37.

актыўнасці простых людзей, такіх, як селянін-праваднік. Гэтыя людзі разумеюць, што знаходзяцца ў абставінах, калі за сваё месца ў жыцці, свае інтарэсы трэба змагацца самім. Але такіх людзей, паказвае М. Гарэцкі, занадта мала. Большасць, на жаль, складаюць такія, як няшчырыя “беларусізатары” з абодвух бакоў ад лініі фронту: з савецкага (настаўнік) і з польскага (вярбоўшчык у беларускае войска). Першы – нахлебнік і дармаед, другі – увагуле вораг, які чакае, пакуль “карабель дасць цечу”, каб самому ў зручны момант яго патапіць. Пісьменнік паказвае: трагізм катастрофічных ваенных падзей, што скончыліся Рыжскім мірам і падзелам Беларусі на Заходнюю і Савецкую, прадвызначаючы не толькі глабальнымі прычынамі. Важная і недастатковасць патрыятычных настрояў сярод саміх беларусаў.

Аднак нават у самых безвыходных абставінах, у часы паражэння – а апавяданне пісалася менавіта ў такі перыяд – М. Гарэцкі верыць у недарэмнасць змаганняў: “Беларуская агітацыя страшэнна шырыцца. У нас увесь народ за беларусаў, хоць другі дагэтуль і не ведаў, што ён таксама беларус. За беларусамі цяпер пойдзе кожны селянін”²². М. Гарэцкі не рэабілітуе настаўніка, з вуснаў якога гучаць гэтыя словы, але той факт, што нават такія несвядомыя людзі не могуць ігнараваць рэальнасць нацыянальнага адраджэння на ўскраінах Расійскай імперыі, дзе палымнее вайна, выяўляе цвёрдую веру самога пісьменніка ў вяртанне народа да сваёй нацыянальнай ідэнтычнасці.

У апавяданні *Усебеларускі з’езд 1917-га года* рэтраспектыўна закрэпавіцца яшчэ ранейшыя, чым у папярэднім творы, падзеі. Беларускія сяляне, кааператывшчыкі, распаўсюджаюць галоўнаму герою пра скліканы Вялікай Беларускай радай у снежні 1917 года з’езд, які меў намер “зрабіць сваю рэспубліку”²³. Непаразуменне ў Кузьмы, аднаго з дэлегатаў з’езду, выклікае разгон кангрэсу бальшавікамі: “За што ж яны [бальшавікі] разганяць нас будуць? Па-іхнаму ж хочам <...> Мы ж на сваёй зямельцы”²⁴.

Здавалася б, разгнаны з’езд, няспраўджаныя надзеі на афіцыйнае прызнанне Беларусі, “поўная несвядомасць”²⁵ людзей, да якой прызвычаіўся апавядальнік, – усё паказвае на адсутнасць змен для беларускага народа ў “С’веро-Западномъ Краѣ”. Але не дарэмна аўтар адцягвае час сустрэчы героя з сялянамі да 1918 года. Гэты прыём дазваляе яму ахапіць большы прамежак часу і звярнуць увагу на вынікі намаганняў змагароў за свабоду: раней сялян трэба было “ўсведамляць”, цяпер многія з іх самі гатовы пакласці жыццё за Беларусь, ідзе відавочнае пашырэнне народнага руху. Пісьменнік перакананы, што калі народ скінуў паноў і царскую ўладу дзеля роўнасці і свабоды, то ад

²² М. Гарэцкі, *Творы...*, с. 117.

²³ *Ibidem*, с. 129.

²⁴ *Ibidem*, с. 131.

²⁵ *Ibidem*, с. 128.

“простых прыблудаў”²⁶ прыгнёту тым больш цяпець не будзе. Апрача таго, М. Гарэцкі бачыць амаль што прагрэсіўныя змены ў сітуацыі. Яны выражаюцца ў агульным настроі людзей, якія робяцца больш самастойнымі і сацыяльна актыўнымі.

Адгалоскі вайны добра чуваць у некаторых *Сібірскіх абразках* М. Гарэцкага: гэта паламаныя лёсы ўцекачоў, маральная і побытавая неўладкаванасць якіх, такая неўласцівая беларускаму народу, непрыемна ўраджае апавядальніка (апавяданне *Уцекачы*); гэта непрыкаянасць і такая недарэчная смерць хлопчыка-беспрытульніка і шматлікіх іншых, такіх, як ён (*Малы рызыконт*; менавіта ў гэтым апавяданні М. Гарэцкі напісаў: “Пасля вайны і рэвалюцыі ў мяне лёгка накручваюцца слёзы і падпірае комам дыханне”²⁷). Гэта таксама сям’я перасяленцаў з апавядання *Палонны*, гаспадар якой паўвайны правёў у палоне.

Дарэчы, у апошнім творы пісьменнік паказвае на тыя рысы беларускага характару, якія выходзяць на кананічныя жыццёвыя ўмовы, пад працяглым панаваннем чужацкага гвалту, – і дапамагаюць земляку жыць у няволі, пад складаным абставінамі, не страчваючы сваёй чалавечай годнасці. Палонны жыве пастаянным імкненнем да ўцёкаў, да ўнутранай аўтаномнасці і надзеі на поспех нават у самай безнадзейнай сітуацыі. Па тым, што здарылася з героем, і па саміх яго адносінах да гэтага, пісьменнік знаёміць чытача з тыповымі якасцямі беларуса. Зразумела, што лёгкай жыццёвай нямецкай палон не назавеш, для выбаўлення з палону трэба мець незвычайную вынослівасць і своеасаблівае стаўленне да сябе і навакольнага свету. Ёсць тут у персанажа, як адзначаюць даследчыкі, і некаторае жаданне “выхваляцца дасягненнямі”²⁸, але яно выклікана, на нашу думку, натуральным пачуццём гонару: аўтар паказвае вялікія здольнасці і вынаходлівасць беларуса, які можа “і па-нямецку хутка наўчыцца”²⁹. Падобная задача – не навіна для яго, бо не кожная краіна можа пахваліцца такой стракатасцю моў. Пісьменнік падкрэслівае смеласць героя і яго здольнасць рызыкаваць (тры разы ўцякаў з палону), аптымізм, удзячнасць (беластоцкаму беларусу, які дапамагаў уцекачам). Спіс можна яшчэ працягваць; галоўнае ж, што па гэтым персанажы адразу відаць: беларус не прападзе нават у самых неспрыяльных умовах, духоўная моц дапамагае яму ўспрымаць нават трагічныя падзеі як нешта натуральнае, як тое, што заўсёды можна і трэба пераадолець. Цікавай з’яўляецца таксама адзначаная З. Траццяк “дваістасць характару беларуса”³⁰, у словах якога адчуваюцца разам і пяшчота, і іронія да закаханай у яго міласэрнай сястры, а падораныя рэчы ўспрымаюцца ім адначасова як рамантычны

²⁶ *Ibidem*, с. 132.

²⁷ М. Гарэцкі, *Збор твораў...*, с. 352.

²⁸ З. Траццяк, *Лёс беларуса на Першай сусветнай вайне ў малой прозе М. Гарэцкага*, “Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки”, Новополоцк 2013, № 2, с. 19.

²⁹ М. Гарэцкі, *Збор твораў...*, с. 337.

³⁰ З. Траццяк, *op. cit.*

ўспамін і матэрыяльная каштоўнасць, якой герой распараджаецца з разумнай гаспадарчай практычнасцю.

У некаторых апавяданнях, звязаных з тэмай войнаў і іх наступстваў, М. Гарэцкі раскрывае нацыянальны аспект, звяртаючыся да адлюстравання вобразаў жабракоў, што найбольш паслядоўна прасочваецца ў апавяданнях *“Хадзяка”* (1916), *“Неразгаданыя людзі”* (не датаванае), сібірскім абразку *“Дурная”* (1928).

Вобраз жабрака, праз які выразна раскрываецца нацыянальная рэчаіснасць, адлюстраваны ў апавяданні *Хадзяка*. Вяскоўцы ўспрымаюць хадзяку – такім каларытным словам М. Гарэцкі называе “абадранага старца”, якога вядуць па этапе канваіры – неадназначна, у большасці сваёй, негатыўна. Гэта супярэчыць народным прымхам беларусаў, згодна з якімі жабрак у даўнейшыя часы быў сакральнай асобай, своеасаблівым пасрэднікам паміж “тым” і “гэтым” светам³¹. У апавяданні праз стаўленне да жабрака раскрываюцца асабістыя якасці іншых герояў: чэрствасць і недаверлівасць Астапа, гасціннасць і адкрытасць Тодара. М. Гарэцкі перасцерагае чытача: якімі б цяжкімі ні былі гістарычныя абставіны і ўмовы існавання, самае страшнае для чалавека – страціць сваю культурную традыцыю, праз здраду сваім караням здрадзіць сабе.

Апавяданне *Неразгаданыя людзі* закранае паслярэвалюцыйны час і паказвае людзей, якія ўжо перажылі глабальныя сацыяльныя змены. Паўз жабрака-калеку Адама Скарыну праходзяць людзі з непрадказальнымі, “патаемнымі” душамі: былы слуга графа Чапскага, які ў сваім цяперашнім новым стане савецкага камісара старанна адгароджваецца ад былога таварыша; небяспечны для новай улады прафесар Старабыльскі, які нечакана шчодро падае жабраку. Адносіны да калекі выяўляюць сутнасныя рысы гэтых персанажаў. Аўтар заклікае чытача не памыліцца ў жыццёвых арыентацыях, перасцерагае ад таго стаўлення да чалавека, што пабудавана толькі на сацыяльнай іерархіі, бо чалавечыя якасці не выводзяцца з логікі, заснаванай на класавых стэрэатыпах. Такім чынам, на змену адным праблемам чалавечага існавання (панскі прыгнёт) прыйшлі іншыя, якія вынікаюць з самой чалавечай сутнасці: захаванню ўласнай ідэнтычнасці ўсё больш адкрыта супрацьстаіць абывацельскі практыцызм. Такі зварот да агульначалавечых пытанняў яднае трактоўку традыцыі выкарыстання ў мастацкіх тэкстах вобразаў старцаў, жабракоў М. Гарэцкім з функцыянальным прызначэннем аналагічных вобразаў у некаторых апавяданнях Л. Андрэева, дзе адлюстраваны характэрны для рускай літаратуры вобраз юродзівага.

Адзначаны акцэнт на агульначалавечым можна прасачыць у апавяданні Л. Андрэева *Алёша-дурачок* (1898), у якім праз стаўленне да гарадскога юродзівага Алёшы праходзяць выпрабаванне астатнія

³¹ С. А н д р е ў с к а я, *Жабрак у традыцыйнай культуры беларусаў Падзвіння канца XIX – пачатку XX стагоддзя*, “Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки”, Новополоцк 2011, № 9, с. 50.

героі, а таксама ў творах *Елеазар* (1906) і *Інатаў* (1911). У апошнім з іх юродства збяднелага купца паўстае як расплата за чыесьці невядомыя грахі: раптам героя апаноўвае дзіўная душэўная хвароба, якая прымушае яго ўсё астатняе жыццё пакутаваць ад слёз і няўцешных стогнаў. Як гэта вядзецца, новаспечанага юродзівага не прымаюць ні людзі, ні царква, нават уласныя дзеці яго выракаюцца. Напаўнепазбежнае, на паўсвядомае адрачэнне ад усяго людскога становіцца добраахвотнай ахвярай, расплатай за ўласную абывацельскую абывакавасць, “расліннае” існаванне, адсутнасць праяў чалавечага. Л. Андрэеў усяляк падкрэслівае адсутнасць у героя нейкіх асаблівых дабрачыннасцяў ці заганаў, ягоную звычайнасць і тыповасць, даючы чытачу зразумець, што якраз у гэтым і заключаецца галоўны грэх Інатава, а разам з ім і ўсяго сучаснага аўтару грамадства. Пісьменнік кідае выклік абывацельшчыне з яе абывакавасцю да чалавека і бязмежным імкненнем да ўладкавання быту, што абездухоўлівае грамадства. У пакаранні несусцішнымі слязьмі, адчужэннем ад свету і пустэльніцтвам гучыць выклік і перасцярога мяшчанству, якое ўвогуле не здольнае на ўчынак: не толькі на штосьці добрае, але нават на прынцыповы грэх.

Завостраную сацыяльную афарбоўку набывае абразок М. Гарэцкага *Дурная*, галоўная гераіня якога таксама мае некаторыя рысы юродства і клікунства. Звар’яцелая жабрачка выкрывае крывадушна схаванае ўладай расслаенне грамадства падчас палітыкі НЭПа. Вар’яцтва гераіні разбурае ўяўны, надуманы дабрабыт, паказвае, што крывадушнасць не дапамагае справіцца з цяжкасцямі, а толькі да часу хавае іх. Між тым, вытокі вар’яцтва дурной узыходзяць да ваенных часоў: жанчыне давялося перажыць голад і забойства мужа падчас грамадзянскай вайны. Атрымліваецца, што лёс гераіні прадвызначае толькі збег трагічных абставін, але пісьменнік звяртае ўвагу на сацыяльны аспект: калі грамадства заяўляе пра тое, што будзе новае жыццё, у якім галоўны прынцып – роўнасць, то гэтыя лозунгі не павінны заставацца беспадстаўнымі, галаслоўнымі.

Варта адзначыць, што абодва пісьменнікі актыўна звяртаюцца да трагічных ваенна-рэвалюцыйных падзей і тых грамадскіх, культурных, палітычных змен, якія наспелі ў апошнія гады існавання Расійскай імперыі на яе тэрыторыі. Аднак творы аўтараў-сучаснікаў, прадстаўнікоў двух блізкіх (як у культурным, так і ў геаграфічным плане) народаў вельмі розныя па сваёй ідэйнай скіраванасці. Адрозны сэнс для абодвух народаў адных і тых жа катастрофічных абставін, у якіх апынуліся беларусы і рускія, розныя культурныя традыцыі абумовілі адрозненні ва ўспрыманні пісьменнікамі рэчаіснасці. Абодва аўтары, адстойваючы гуманістычныя ідэалы, сцвярджаюць згубнасць вайны, яе трагічнасць для чалавека, адлюстроўваюць катастрофічнасць і разбуральны характар падзей. Але разам з тым і М. Гарэцкі, і Л. Андрэеў звязваюць гістарычныя катаклізмы з пэўнымі надзеямі. Рускі аўтар успрымае вайну з доляй вяліка-

дзяржаўнага аптымізму: ён робіць акцэнт на барацьбе з сусветным імперыялізмам, прычым, згодна з мастацкай ідэяй апавядання *Начная размова*, галоўная роля ў гэтым змаганні належыць рускаму народу. У названым творы прасочваюцца пэўныя месіянскія ідэі, якія вынікаюць у пісьменніка з непакіснай веры ў веліч сваёй нацыі і моц рэвалюцыйных сіл у Расійскай імперыі. Апрача таго, у прозе Л. Андрэева больш агульная праблема катастрофічнасці быцця знаходзіцца на першым плане, і ў параўнанні з ёю ўласна ваенная праблематыка прадстаўлена лакальна. Абмежаваную прадстаўленасць ваеннай тэмы ў прозе Л. Андрэева варта звязаць і з датай яго смерці, 1919 годам: на асэнсаванне тых падзей не хапіла часу. Важную ролю адыгралі таксама характэрныя для ўсёй рускай інтэлігенцыі ў 1910-я гады настроі збынтэжанасці і чакання змен у грамадстве – і адначасова, у некаторай ступені, недастатковае ўсведамленне рускімі пісьменнікамі вызначальнасці для Расійскай дзяржавы тых падзей, якія яе радыкальна разбурылі. У іншай сітуацыі апынуліся народы ўсходу Расійскай імперыі, у прыватнасці беларускі народ. Для М. Гарэцкага ваенна-рэвалюцыйныя падзеі праз пакуты і смерць неслі спадзяванні на адраджэнне Беларусі, яе дзяржаўнасці, нацыянальнай свядомасці суайчыннікаў. М. Гарэцкі, прадстаўнік нацыі, для якой кожная падзея тых часоў была адчувальнай, а часта і лёсавызначальнай, вельмі востра рэагаваў на сітуацыю ў свеце. Таму для М. Гарэцкага было важна акцэнтаваць увагу на сцвярджанні нацыянальных каштоўнасцяў беларускага народа, у адрозненне ад Л. Андрэева, які звяртаецца да маральна-этычнага боку жыцця амаль без апелюючы да нацыянальнага складніка (як неабходнага для свядомасці канкрэтнай асобы). Такім чынам, можна гаварыць пра дамінаванне сацыяльнага пафасу ў прааналізаваных апавяданнях М. Гарэцкага і маральна-філасофскага – у апавяданнях Л. Андрэева на тэму Першай сусветнай вайны і іншых ваенных канфліктаў пачатку XX ст.

Liubou Hlazman

The Problem of National Self-Determination in Maksim Goretsky's and Leonid Andreyev's Short Stories about Military and Revolutionary Events of the Early 20th Century

A b s t r a c t

The article deals with the understanding of the national self-determination during the war and the revolutionary events of the first decades of the 20th century in Maksim Goretsky's and Leonid Andreyev's short stories. In this period the writers concentrated on the correlation between the problem of self-identification and the tragic circumstances faced by Slavic peoples. In their short stories not only do the writers show the contradictory ideas of the difficult time, but they also look for reasons of the crises and potential ways to solve them.